

Резюме

Стаття розкриває проблеми телесности в сфері діявства римського права. Автора на примере существования и функционирования раба как телесного существа исследует основные общественные практики: практики производства, техники подчинения и техники себя. Доказывается, что человеческое тело обладает не только ландшафтно-семантическим значением, но надделено и юридико-правовым смыслом, который зависит от социокультурного контекста.

М. М. БЕДРІЙ

Мар'ян Миронович Бедрій, магістр права

ОСНОВНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ КОПНИХ СУДІВ (XIV – XVIII ст.)

У сучасних умовах зростає інтерес до вивчення й узагальнення національного та міжнародного досвіду організації і здійснення судочинства, участі в ньому представників громадськості, що відповідає умовам демократичного розвитку. Відкритість і гласність судового процесу є невід'ємними атрибутами правової системи демократичної держави. Україна має певний досвід у цій сфері, який варто використовувати в доцільних межах. Значний інтерес у цьому представляє історія копного суду і порядку здійснення копного судочинства.

Значний внесок у вивчення історії становлення та розвитку копних судів на українських землях здійснили О. Єфименко, М. Іванішев, Р. Лашенко, Ф. Леонтович, Я. Падох, І. Черкаський, А. Яковлів та ін. Однак дана тема вимагає детальнішого дослідження, оскільки абсолютна більшість існуючих праць висвітлює діяльність цих органів на території Волині та Полісся, залишаючи поза увагою через певні об'єктивні причини Галичину, Поділля, Брацлавщину, Чернігівщину тощо. Водночас існують інші аспекти представлені наукової проблеми, які ще не отримали свого відображення у наукових публікаціях.

Метою цієї статті є виокремлення основних ознак копного суду, які б дозволили відмежувати його від подібних державно-правових інститутів і явищ (додержавних судів, вервних судів, зборових судів, самосудів і т.д.), а також формулювання на їх основі максимального точного визначення поняття «копний суд».

1. Звичаєвий характер.

Звичаєвий характер копного суду був зумовлений його давнім походженням. Значна частина елементів цього правового інституту зародились у додержавний період, активно застосовувались обцинними судами східних слов'ян, а потім вервними судами Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Так, можна припустити, що гоніння сліду (слідча дія на стадії гарячої копи) зародилась ще в епоху скотарства та кочівництва праукраїнців, коли переслідування злочинця за його слідами усією громадою (общиною) часто застосовувалось. Це зручне та гнучке переміщення в просторі було цілком логічним в умовах неосілого способу життя східних слов'ян.

Один з авторитетних правознавців української діаспори А. Яковлів, вказуючи на роль звичаєвого права у практиці копних судів, називав слідчі дії копного судочинства різновидом українських народних обрядів. Історичні джерела, що зберегли до наших часів відомості про діяльність українських копних судів, свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), але й сторони та громада на суді під час здійснення судочинства виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували правові звичаєві норми, переказуючи їх зміст у стислих реченнях. Шляхом тривалого застосування ці речення перетворилися у стислі, але надзвичайно змістовні, красномовні правові формули, в яких викристалізувалися основні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості. Ці юридичні формули увійшли згодом до загального вжитку українського народу та стали народними наказами!

Копний суд вчені визначають по-різному: як правовий звичай, як звичаєво-правовий інститут тощо. І. Черкаський писав про існування окремої галузі, яку назвав «копне пра-

во». Вона поєднувала в собі не лише процесуальні, але й матеріальні правові норми. Копне право – це, передусім, звичаєве право, яке не перебувало в абсолютній статичності, а проходило процес еволюції шляхом його застосування копними судами. Також І. Черкаський зробив висновок, що не тільки копний суд як судовий орган, але і його організація, процесуальне провадження та матеріально-правові норми, якими він керувався, були елементами українського звичаєвого права, які із давніх часів переросли в певну систему, яку можна назвати «копний статут» або «копне право», і вважались за ознаку народної свободи².

Відмежувати поняття «копний суд» і «правовий звичай» без зазначення надзвичайно стійкого та функціонального взаємозв'язку між ними було б неправильно, а тому звичаєвий характер копного суду слід вважати однією з найвизначальніших і найважливіших його ознак.

2. Органічний зв'язок з територіальною громадою.

І. Франко висловив думку, що дослідження М. Іванишева, І. Новицького, В. Антоновича та ін. вказують на те, що українська громада була відмінною від російської общини, адже вона була наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією (так звана «копа»)³.

На чолі сільської громади був «старець», «отаман» або «староста», а при ньому функціонувала громадська рада, «добрі люди» або «мужі». Старосту та раду обирали строком на 1 рік. Громада відповідала за сплату податків і видання державі злочинців. Старець із «добрими людьми» мав право суду, який міг відбуватися на громадському зібранні, яке також інколи називали «копа», тому й судовий орган територіальної громади отримав назву «копний суд». Траплялись випадки, коли деякі громади на підставі привілеїв були навіть вилучені з-під влади феодальних і державних службовців⁴.

Копний суд був судовим органом територіальної громади, а точніше об'єднання сільських громад, які були розташовані в копному окрузі. Його склад обирався населенням цього округу з числа найавторитетніших членів громади. Усе це дає підстави стверджувати, що копний суд був важливим елементом інфраструктури українського місцевого самоврядування, а органічний зв'язок з територіальною громадою був однією з найсуттєвіших ознак цього органу.

3. Поєднання слідчих, судових і виконавчих повноважень.

Характерною рисою копного суду було те, що він був водночас і слідчим, і судовим, і виконавчим органом⁵. Поєднання такого широкого спектру повноважень копний суд успадкував від вервного суду. Копний процес (судочинство) розпочинався з попереднього розслідування, яке називалось «гарячою копою». Після завершення слідства починався судовий розгляд та прийняття рішення. Прийняті копним судом акти, він, як правило сам і виконував, у тому числі вироки про смертну кару. Таким чином, копний суд був органом досудового розслідування, власне судовим органом і органом, який виконував вироки та рішення, які ним приймалися. Крім того, копні суди виконували також поліцейні функції, здійснювали нагляд за додержанням правопорядку в територіальній громаді, забезпечували її громадський спокій. Із аналізу правових норм Литовських статутів випливає, що копний суд призначав покарання за шкоди, заподіяні громаді, вбивства на її території, інші злочини, проте найпоширенішими були справи про різні форми розкрадання. У давні часи не існувало поліції чи інших ефективних правоохоронних органів; державні суди були розташовані на великій відстані від більшості українських сіл, діяли повільно, розглядали кримінальні справи роками. На думку польського вченого Ф. Гавронського, саме з метою боротьби зі злочинністю утворились і діяли копні суди, судили згідно з українськими правовими звичаями, щоб усунути кривдників, які не поважали працю інших людей⁶. Універсальність копного суду забезпечувала повну реалізацію цим інститутом усього спектру функцій охорони правопорядку, захисту прав людей і застосування права щодо кола підсудних йому справ.

4. Вагомий вплив громадського фактору.

Громадський характер копного суду проявлявся в утвердженні елементів гласності та демократизму копного судочинства, обранні копних суддів населенням копного округу, присутності громади на засіданнях копних судів тощо.

Склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Кількість копних суддів не була сталою, хоча здебільшого вона коливалась від 10 до 20 осіб. Цих суддів обирало населення копного округу на засіданні віче з числа членів територіальної громади⁷. До особи, яка обиралась копним суддею ставились наступні вимоги: обізнаність у звичаєвому праві; наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед зайняттям посади копні судді приймали присягу⁸.

Окрім копних суддів і возного, у засіданнях копних судів брали участь представники громадськості. Кількість цих осіб була доволі численною. Так, у 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту відбулось засідання копного суду у кримінальній справі про викрадення меду, в якому брали участь близько 100 осіб⁹. Присутність громади на засіданнях копних судів забезпечувала гласність і демократизм судового процесу, а також зумовила формування в копного суду такої ознаки, як вагомий вплив громадського фактору.

5. Сільська юрисдикція.

Копні суди були сільськими судами. У рідкісних випадках вони могли проводитись і в містах, а точніше невеликих містечках, хоча це були виняткові ситуації, до яких державна влада відносилась доволі негативно. Український дослідник І.Новицький виявив цікавий факт, коли деякі міщани «змагалися іноді судитися самі по старому звичаю копним судом, але держава не визнавала законності подібних рішень, бо вони порушували права його власної юрисдикції»¹⁰.

В епоху Середньовіччя державні органи Польського королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях досягли значного рівня розвитку. У містах їх діяльність була чіткою та міцною, проте в селах їх вплив був значно слабшим. Міста і села навколо них потрапляли під сферу адміністративного управління за польським, литовським або магдебурзьким правом. Натомість більш віддалені українські села продовжували дотримуватись давніх українських правових звичаїв.

В українських селах проживали два доволі різні суспільні стани: селяни та шляхта. Близько 80 % населення українських земель становило селянство. До середини XVII ст. воно не складало однорідної верстви, а складалося з різних груп із різними обов'язками, які тільки згодом зблизились і злилися в єдину селянську верству¹². За рівнем свободи вони поділялись на вільних, напіввільних (закупів) і невільних (холопів). Серед вільних селян найпоширенішим різновидом були данники (чиншові селяни)¹³. Ці селяни були найактивнішими учасниками копних судів, що особливо виражалось у Великому князівстві Литовському.

Ф. Гавронський назвав копний суд судом української ходячкової шляхти¹⁴. Більшість осіб, що належали до цього суспільного стану, проживали в селах. «Ходячкова шляхта» – це дрібні землевласники, які оформились в єдину суспільну групу у XIV – XV ст. на українських землях. У неї зазвичай не було підданих селян, вона сама обробляла землю або взагалі її не мала. Ходячкова шляхта відігравала роль проміжної ланки між шляхтою та селянством. Представники цього суспільного стану поряд із селянами організували та проводили копні суди. У ті часи, коли більшість селян втратили свої права та стали кріпаками, ці шляхтичі стали опорою для подальшого функціонування копних судів.

б. Сусідсько-територіальний характер.

В інституті сусідства, у спільності сусідських інтересів полягала та групова солідарність, у якій формувалась копний суд. Сусідство було одною з тих основ, на яких виникли і розвивались копні суди. Термін «сусідство» А. Яковлів тлумачив як певну близькість у просторі, тобто територіальну близькість двох або й багатьох суб'єктів права і разом з тим їх деяку відокремленість з точки зору майнових прав і родинного зв'язку¹⁵.

Сусідсько-територіальний характер копного суду підтверджується актовим матеріалом. Так, 9 вересня 1589 р. на Берестейщині в урочищі на Босечу відбулось засідання копного суду по справі викрадення свиней Осташку Мачу. На копне зібрання не прибув Іван Костюкович Барсова, хоч копний суд через своїх посередників вимагав від нього, щоб він на копу прийшов або вислав кого-небудь зі свого дому та в тій шкоді відказ учинив. Тоді копний суд одноголосно вирішив: «...же в сусідстві того діля копи збирають, кому шкода стане, аби шкодника дійсть могли»¹⁶. Цей акт свідчить про те, що коп-

ний суд збирався за принципом сусідства, на підставі сусідства, в інтересах сусідства, щоб правопорушника можна було знайти.

7. Юридичний зв'язок з державою.

Копний суд був громадським органом, а не державним. Його формувала територіальна громада, а не держава. Він керувався у значно більшій мірі правом, що визначали українські народні звичаї, ніж правом, встановленим державою. Проте копні суди перебували в певному юридичному зв'язку з державою, що передусім проявлялось у нагляді держави за його діяльністю, можливості оскарження його рішень у державних судах, а також у частковому правовому регулюванні з боку держави копного судочинства. Ця ознака була відсутня в обцинних судів додержавного суспільства та мала інший зміст у вервних судах. Так, за вервним судочинством державний нагляд не здійснювався.

Державна влада не лише здійснювала нагляд за тим, щоб копні суди розглядали справи, але й прагнула контролювати хід кожної копи, делегуючи на засідання копних судів своїх представників. До 1566 р. такими представниками були вижі, а після прийняття Другого Литовського статуту ними стали возні¹⁷. Возний складав протокол засідання копного суду і передавав його у гродський суд для запису рішення в міські актові книги. Рішення копних судів могли бути оскаржені в державних судах. Так, у Литовсько-Руській державі апеляційною інстанцією щодо рішень копних судів був суд намісника, а з 60-х років XVI ст. цю функцію перейняв гродський суд¹⁸.

Безперечно, основоположною базою правового статусу копного суду та судочинства був правовий звичай. Держава аж ніяк не могла стояти осторонь правового інституту громадського суду, тому в деяких етапах історії санкціонувала окремі звичаєві норми. Цей процес було започатковано ще в Київській Русі, адже «Руська Правда» містила правові норми про верв, вервний суд, заклик, гоніння сліду, звід тощо. Правові звичаї копного судочинства активно застосовувались у Великому князівстві Литовському, яке продовжило санкціонування звичаєво-правових норм та визнало копний суд легальним інститутом у всіх трьох Литовських статутах.

8. Національний характер.

Відомо, що копні суди діяли в Україні, Білорусі та Литві¹⁹. На литовських землях вони були організовані штучно, адміністративним шляхом, вказівкою Третього Литовського статуту 1588 р. Натомість на українських та білоруських землях копні суди виникли природним шляхом на основі вервних судів. Вони були носіями споконвічних правових звичаїв цих народів. І.Черкаський зробив висновок, що український і білоруський народи, будучи близькими сусідами, пройшли подібні шляхи історичного розвитку, жили у подібних соціально-економічних умовах в складі Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, спільно утворили громадський (копний) суд і жоден із цих народів не має права вважати себе єдиним творцем копного права²⁰.

9. Утвердження християнства як світоглядної основи.

Ця ознака не була притаманна обцинним судам додержавного періоду, у судочинстві яких наскрізь відчувался вплив міфологічних уявлень і язичництва. Цей вплив також не був переважаючим у діяльності вервних судів, адже населення українських земель упродовж тривалого часу адаптувалось до християнської ідеології. У 988 р. князь Володимир Великий здійснив хрещення киян, проте процес християнізації староукраїнського суспільства тривав століттями. Впровадження християнства на українські землі почалось із приходом у регіон впливів і тенденцій Римської імперії в II – III століттях, і, як засвідчують археологічні джерела, тривало до XII ст., а подекуди – до XIII ст²¹.

Таким чином, християнство стало світоглядною основою більшості українців, а особливо селян, рівень моралі яких визначав напрямок діяльності копних судів. Сільські громадські суди мали на меті боротьбу зі злом, яке асоціювалось їм, передусім, з порушенням Божих заповідей (не вбий, не вкради, не свідчи неправдиво тощо). Сучасний український правознавець П. Музиченко наявність елементів слідчого процесу у звичаєвому судочинстві пов'язує з формуванням у народній свідомості погляду на злочин як на гріх, аморальний вчинок, що стосувався всієї громади, на відміну від цивільних правопорушень, які не вважались гріхом, тому щодо них розслідування не проводилось²². Водночас копні суди боролись не лише з кривдою соціальною, але й з містичними сила-

ми та слугами диявола, тобто відьмами, чаклунами, упирами та ін. При чому, ця категорія злочинців карались значно суворіше, ніж інші (як правило, їх засуджували до смертної кари). Так, у 1745 р. у с. Обухівка Стародубського полку копний суд, побоюючись, що Вівдя Москаленчиха, як уже виявлена відьма, «и самих их не почарувала и на имуществу до крайняго убожества не привела», засудив її до спалення у бочці²³.

На різних стадіях копного судочинства використовувалась присяга (як доказ або як процесуальна дія). Селяни присягались Святою Трійцею, щоб інші упевнились у їх чесності та правдивості показань. Щира віра українського селянства у християнські цінності виступала своєрідним гарантом правдивості їх слів, яку треба було встановити під час розгляду судової справи. Перед вступом на посаду копні судді також приймали присягу.

Оскільки милосердя є основою християнства, тому саме завдяки християнській ідеології у практиці копного суду зародились умовне відбування покарання та примирення винного з потерпілим.

10. Примирний характер.

Ця ознака копного суду та судочинства була дуже прогресивною. Вона стосувалась, передусім, розгляду та вирішення копними судами цивільних справ щодо деліктів між сусідами.²⁴ Існували певні вимоги до процедури примирення учасників копного процесу. Українське звичаєве право категорично забороняло потерпілому самому, без відома громади, миритися з тими людьми, які нанесли йому шкоду чи травму. В таких випадках карали обох. Заборонено було і самоуправство, помста, тобто самовільне, без громади і копного суду покарання винного. Особлива специфіка копного суду – примирення кривдника та потерпілого, а також відшкодування збитків. Потерпілий міг віддати винного до суду або помиритися з ним навіть, коли його мали засудити до кари смерті. Копний суд мав головним завданням досягнення миру та злагоди в копному окрузі, відновлення порядку, недопущення кровної помсти, тому йому був притаманним примирний характер²⁵.

Отже, копний суд був громадським юрисдикційним органом сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV – XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувались на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини.

¹ Яковлів А. Українське право // litopus.org.ua

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 56.

³ Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині. // Іван Франко. Зірання творів у п'ятдесяти томах. – Том 44. – Книга 1. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 488.

⁴ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у двох томах. – Том 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 357.

⁵ Юхо И. А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 50.

⁶ Gawronski F. S^{ny} kupne vel kopne na Polesiu. – б. м. і р. – С. 190.

⁷ Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – Львов, 1955. – С. 32.

⁸ Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні // www.scourt.gov.ua

⁹ Gawronski F. S^{ny} kupne vel kopne na Polesiu. – б. м. і р. – С. 182.

¹⁰ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – С. 225.

¹² Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. – К.: Атіка 2006. – С. 59.

¹³ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у двох томах. – Том 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 358-359.

¹⁴ Gawronski F. S^{ny} kupne vel kopne na Polesiu. – б. м. і р. – С. 179.

¹⁵ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI-XVIII в. в. на Україні // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 10.

¹⁶ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 48.

¹⁷ Гурбик А. Копні суди на Україні в XIV – XVI ст. // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 10. – С. 114.

¹⁸ Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвитку інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України // www.apcourt.kiev.gov.ua

¹⁹ Шекера І. М. Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI веке // Первый Литовский статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 114.

²⁰ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 64.

²¹ Ідзьо В. Українська держава в IX-XIII століттях. – Львів: Сполом, 2004. – С. 98.

²² Суд і судочинство на українських землях в XIV – XVI ст.ст. / За ред. П. Музиченка. – Одеса: Астро Принт, 2000. – С. 123.

²³ Горбань М. Копний суд над відьмою // Червоний шлях. – Харків, 1925. – №8. – С. 146-148.

²⁴ Любавський М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута. – Москва, 1892. – С. 661.

²⁵ Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні // www.scourt.gov.ua

Отримано 16.10.2008

Резюме

В даній статті розглядаються основні властивості копних судів, які діяли на українських землях в XIV – XVIII століттях. Серед них автор зосередив свою увагу на наступних: звичайний характер, органічна зв'язь з територіальною общиною, здійснення слідствених, судових та виконавчих функцій, суттєвий вплив суспільного фактора, сільська юрисдикція, сусідсько-територіальний характер, юридична зв'язь з державою, утвердження християнства як ідеологічної основи, а також примирительний характер.

Г. П. ГУМЕНЮК

Ганна Петрівна Гуменюк, аспірантка юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

«САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» (XIII ст.) ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ НІМЕЦЬКЕ ПРАВО

«Саксонське зеркало» регулювало правові відносини з конституційного права, судово-процесного, ленного права, кримінального права та кримінального процесу, сімейного та спадкового права, селянського та сусідського права. Складається «Саксонського зерцала» з трьох частин: передмов, земського (Landrecht, далі – Ldr.)¹ та ленного права (Lehnrecht, далі – Lnr.)².

На сьогодні «Саксонське зеркало» вже не є діючим правом. Протягом XVII–XIX століть воно вийшло з ужитку спершу там, де свого часу зародилося. В Прусському королівстві воно було витіснене введенням «Загального земського права» (*Allgemeinen Landrechts*) в 1794 році, а в Королівстві Саксонія – шляхом запровадження «Саксонського цивільного кодексу» (*Sächsisches Bürgerliche Gesetzbuch*) 1863 року. В землях Ангальт та Тюрінгія окремі положення «Саксонського зерцала» діяли до запровадження в 1900 р. чинного до тепер «Цивільного кодексу Німецької імперії» (*Bürgerlichen Gesetzbuches für das Deutsche Reich*). Тривалість його застосування, починаючи від періоду виникнення між 1220 та 1235 рр. і до того, як в 1932 р. Імперський верховний суд у своєму рішенні